

auteur haar gevoelens meer de vrije loop. Het betreft de jaren van de oorlog en onmiddellijk daarna, die haar in het verzet en vooral in de opvang van vluchtelingen betrokken. Deze gebeurtenissen nemen een wezenlijk andere plaats in haar herinnering in dan haar andere activiteiten, waarin zij de spanning tussen het publieke en het private kennelijk te sterk heeft gevoeld om een evenwicht tussen beide in haar verslaglegging te kunnen bereiken. Want de titel verbergt een dubbele ironie. Deze refereert immers aan de bizarre omstandigheid 'er als vrouw in' te zitten, dat wil zeggen op grond van sekse als enige de gehele diverse populatie van alle vrouwen te vertegenwoordigen in een openbare functie, maar als levend symbool van de seksenongelijkheid wel verplicht te zijn in capaciteiten uit te blinken, een schizofrene situatie voor iemand die zich deze bewust is en die Verwey-Jonker voortdurend heeft beleefd. Maar tegelijkertijd heeft Verwey-Jonker zich blijkbaar genoodzaakt gevoeld de private kant van haar identiteit 'als vrouw' onbesproken te laten, juist omdat veel aandacht voor dit aspect van het leven van 'een vrouw' wordt verwacht. Verwey-Jonker heeft in deze *Herinneringen* een schat aan materiaal aangereikt voor een toekomstige biografie, een tekst waarin eigenlijk nog steeds 'een vrouw' moet, maar dan wel *dé* vrouw.

J. H. Blok

E. Henau, T. van den Hoogen, ed., *Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg* (UTP-katern VI; Heerlen: Universiteit voor Theologie en Pastoraat, 1988, 265 blz., ISBN 90 71602 06 0).

De uitgevers van de bundel hebben zich als organisatoren van een symposium, waarvan deze publikatie de neerslag vormt, de vraag gesteld welke veranderingen zich in het religieuze landschap van Limburg de laatste tientallen jaren hebben voorgedaan. Vertrekpunt vormt de ogenschijnlijk simpele evidentie dat, zoals overal in de westerse samenleving en cultuur, ook in Limburg de vroegere dominantie van het rooms-katholicisme in de sociaal-economische ontwikkelingen snel afbrokkelt en een grondige verschuiving optreedt in een vanouds als katholiek gekenschetste samenleving. In hoeverre gaat het hier om een regionaal gekleurd proces? Deze vraag wordt langs twee wegen bestudeerd, sociologisch en historisch. Van sociologische zijde wordt het fenomeen van vervanging van inculturatieprocessen door erosieprocessen onderzocht. Allereerst vraagt Duffhues zich af of er aanleiding is te spreken van een Limburgse variant van verzuiling en ontzuiling. Vervolgens richten Felling en Peters de aandacht op het regionale waardenpatroon. Op welke punten wijkt het waardenpatroon van de katholieke Limburger af van dat van zijn geloofsgenoten in Noord-Brabant en de randstad en van dat van zijn onkerkelijke streekgenoten?

De een concludeert tot een geleidelijke, maar moeizame inpassing in een nationaal patroon, de beide andere auteurs benadrukken een hoge mate van traditionalisme, een duidelijk verschil met katholieken in Brabant en een cultuurpatroon dat diametraal staat tegenover dat van onkerkelijke streekgenoten.

De overige auteurs stellen historische vragen. Ook hier vaak vergelijkingen tussen regionale en landelijke ontwikkelingen. Zo onderzocht J. Y. H. A. Jacobs de rol van de Roermondse clerus tussen 1954 en 1965 en stelt vast dat zij te zeer verstrikt was geraakt in interne meningsverschillen om met een bruikbaar alternatief te kunnen komen, toen de afbrokkeling in een stroomversnelling raakte. L. Winkeler stelt vast dat Limburgse intellectuelen geen rol van betekenis

speelden in de veranderingen in katholiek Nederland in de woelige jaren 1955 tot 1970. Ook voor J. H. M. Evers heeft de geschiedenis zich vooral in de laatste jaren voltrokken. Hij constateert een andere benadering van de 200.000 pelgrims, die jaarlijks Wittern bezoeken. Hun uitingen van volksreligiositeit worden 'verkerkelijkt' door een pastoraal aanbod, gestoeld op liturgie, verkondiging en individueel gebed.

Slechts P. J. A. Nissen stelde een onderzoek in van belang voor historici. Messcherp definieert hij katholieke letterkunde als een literatuur waarin wordt beoogd in de maatschappelijke werkelijkheid concrete doelen na te streven in dienst van de rooms-katholieke kerk. Dit uitgangspunt maakte het hem mogelijk op boeiende wijze het proces van opkomst, bloei en verval te beschrijven van de katholieke literatuur binnen een systeem van initiatieven met een maatschappelijk oogmerk.

Voor het overgrote deel staat de bundel *Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg* in het teken van een opmerkelijk wetenschappelijk paradigma: hoe kan het verleden in een tijd van kerkelijk verval uitzicht bieden op een waardige pastorale toekomst. Henau komt er in zijn slotbeschrijving rond voor uit. Dergelijke opvattingen verschillen hemelsbreed van de uitgangspunten van de historische studies over volksreligiositeit van Jean Delumeau, die in zijn drieluik 'La peur en Occident', 'Le péché et la peur' en 'Rassurer et protéger' de overwinning van de angst, de bevestiging van schuld en het streven naar zekerheid ten grondslag ziet liggen aan religieus besef. Zij zijn ook radicaal verschillend van die in de bundel *Convivium*, aangeboden aan jonkvrouw J. M. van Winter. Ook daar heeft religiositeit betekenis binnen een historisch proces en niet primair daarbuiten. De uitgevers van de Limburgse bundel kondigen haar terecht aan als een verkenning.

J. C. G. M. Jansen

De verscheidenheid van de landbouw op de Nederlandse zandgronden tijdens 'de lange zestiende eeuw' *

J. BIELEMAN

INLEIDING

Lange tijd heeft men gemeend het 'oude' landbouwbedrijf op de zandgronden te kennen door gegevens uit latere tijd, in het bijzonder de negentiende eeuw, meer of minder voorzichtig terug te projecteren in het verdere verleden. Steeds duidelijker wordt echter hoe behoedzaam we daarmee dienen te zijn. Hoewel onze kennis nog beperkt en fragmentarisch is, dringt meer en meer het besef door dat ook de landbouw daar in het verdere verleden aan meer dynamiek onderhevig is geweest en een grotere regionale verscheidenheid heeft gekend dan lange tijd is aangenomen. Juist omdat er zo weinig bekend is over de aard en het functioneren van de landbouw op de zandgronden 'in de lange zestiende eeuw', kon de tegenstelling tussen de ontwikkeling van de landbouw in de kustgewesten en die op de zandgronden in de literatuur zo sterk geaccentueerd worden.

In de kustgewesten leidden verschillende economische prikkels, zoals een groeiende bevolking, een internationale markt en de introductie van nieuwe transporttechnieken, in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw tot een ongekend grote specialisatie in de landbouw, tot invoering van nieuwe landbouwtechnieken en tot kapitaalinvesteringen in land en technische uitrusting van ongekeerde omvang. Door verregaande commercialisering ontstonden boerenbedrijven die zich uitsluitend of bijna uitsluitend toeleiden op produktie voor de markt; dat wil zeggen niet alleen voor de eigen stedelijke bevolking, maar ook voor de export. Daardoor nam de uitvoer van kaas, meekrap en allerlei nijverheidsprodukten toe waarvoor hennep, vlas en hop de grondstoffen waren. De rurale economie op de zandgronden zou daarentegen in deze periode zijn sterk gesloten en stationair karakter hebben behouden. In tegenstelling tot de open, dynamische en sterk urbane economie en de in hoge mate gecommmercialiseerde landbouw van de kustgewesten zou het landbouwbedrijf op de zandgronden geheel gericht zijn gebleven op autarkie en nauwelijks door de 'prijrevolutie' van de 'lange zestiende eeuw' zijn beroerd. Dit heeft er toe geleid dat men in de historiografie de ontegenzeggelijk lagere commercialisatie-graad van de landbouw in grote delen van de zandgebieden in die tijd, geheel laat wegvallen tegen de ontwikkeling in de kustgewesten. Impliciet of expliciet gaat men daarbij bovendien vaak uit van een grote eenvormigheid in het karakter van het bedrijf in de onderscheiden zandregio's.

Toch zijn er verschillende aanwijzingen voor het feit dat ook de rurale economie van

* Met dank aan dr. H. K. Roessingh (Wageningen) en dr. E. Thoen (Gent), die commentaar gaven bij een eerdere versie van dit artikel.